

Tot relacionant la repressió i l'exili: una geografia de la diàspora republicana espanyola, 1939-1975¹

Mireya Folch-Serra

Departament de Geografia
Universitat de Western Ontario

Resum

La suposició principal d'aquest article és que la geografia humana dels exiliats republicans es va emmarcar en un context de repressió amb uns tentacles que van arribar més enllà de les mateixes fronteres espanyoles. És així que es descobreix una geografia peculiar gràcies als documents trobats, entre d'altres, del tribunal contra la Maçoneria i el Comunisme, el Tribunal de Responsabilitats Polítiques i l'Arxiu de l'Administració, on es destaca la importància de la documentació referida als tripijocs i les evasives dutes a terme per a proscriure als exiliats. De la mateixa manera, s'ha posat èmfasi en la important tasca de comprendre més apropiadament la naturalesa de la repressió franquista: el seu abast temporal i espacial, a més del silenci que va continuar durant la repressió i l'exili es van considerar massa controvertits per a formar part del discurs públic, tan políticament com social, fet que lamentablement va tenir conseqüències.

La Diàspora queda contextualitzada per la revisió de les fonts d'informació més actuals sobre xifres i dades que fan referència als refugiats. S'han combinat els temes principals del present article (exili, persecució i repres-

¹ Traducció de l'anglès de José Luis Pozo.

sió) mitjançant la inclusió d'un relat extret de material d'arxiu que mostrarà la importància, no només de quantificar el terror, sinó també de qualificar-lo amb l'objectiu d'examinar les conseqüències socials i polítiques a llarg termini. Així doncs, l'autocensura, la censura de l'estat, la coerció, la segregació dels vençuts, la discriminació cultural i de gènere, la falta de llibertat religiosa i la prohibició d'escollir als representants polítics, es presenten, evidentment, com part i conjunt de la repressió.

És la meua esperança que aquest article contribueixi, encara que sigui parcialment, a subratllar la ineludible relació entre exili, repressió i oblit, com també la catàstrofe d'una geografia humana estesa fins als seus límits per una persecució sense cap mena de sentit, la qual encara avui dia afecta a la vida política espanyola.

No cal dir que la quantitat d'estudis realitzats sobre la Guerra Civil espanyola i el règim franquista és, sense cap mena de dubte, molt important. Pel que fa a la producció literària en anglès d'aquest tipus d'estudis, es va començar amb *Homenatge a Catalunya* de George Orwell, continuant fins avui dia amb molts treballs en castellà, català i altres idiomes.² En canvi, el cos de la investigació disminueix considerablement pel que fa a la repressió duta a terme després de la guerra (1939-1975)³ i esdevé fins i tot poc freqüent les referències als exilis republicans; únicament investigacions i estudis recents han donat l'empenta necessària per recuperar la memòria de l'exili a la vegada que han plasmat a sobre d'un mapa la dispersió de la Diàspora. Conjuntament amb aquests esforços acadèmics, nombroses associacions a Espanya, França i Mèxic entre d'altres, es troben immerses en tasques de recuperació d'històries personals i de documentació d'experiències col·lectives per revelar fets i situacions ocultes per la dictadura després de 1939,⁴ la qual cosa ha donat com a resultat un millor coneixement de les vides dels refugiats, ignorats i oblidats durant dècades.⁵

L'objectiu principal d'aquest article és establir les relacions existents entre la repressió i l'exili, amb el desig de demostrar que la geografia humana de l'exili s'emmarca en el context de la repressió la qual va arribar més enllà de les fronteres espanyoles. Des del mateix començament de la guerra,

² Entre alguns treball clàssics i recents hi ha el de Hugh Thomas (2001), Patricia Knight (1991), Gabriele Ranzato (1999), Stanley G. Payne (2004), i Anthony Beevor (1982); aquest darrer acaba de ser publicat en castellà per l'editorial Crítica, després de sortir l'original en anglès fa 14 anys. Per una introducció al règim de Franco, es pot consultar Raymond Carr i Juan Pablo Fusi (1998) i Paul Preston (1993).

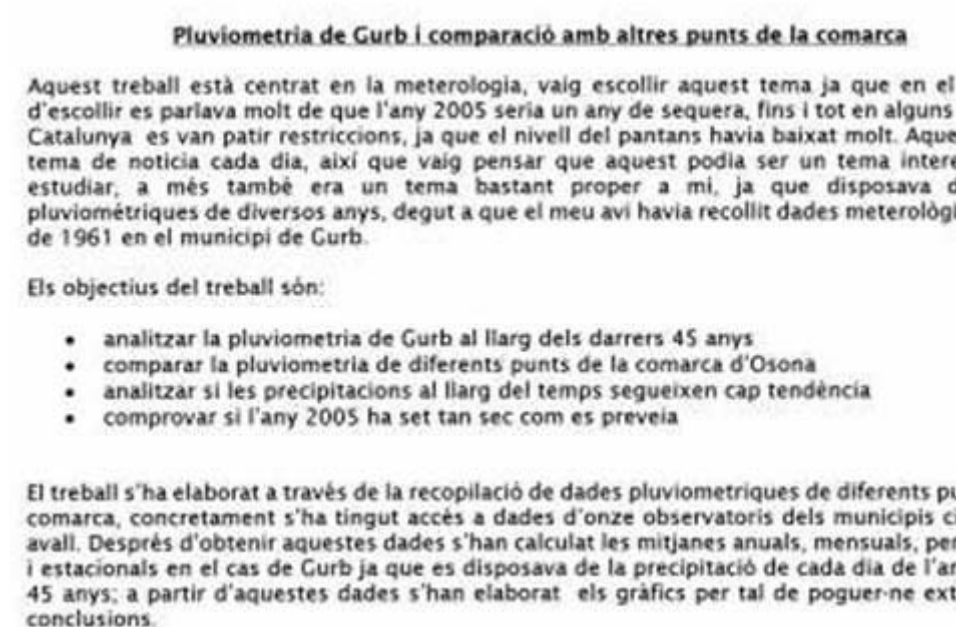
³ Més enllà dels actes de repressió política, els aspectes més analitzats del règim de Franco són la burocràcia nacional, les relacions internacionals, la industrialització i l'actuació econòmica.

⁴ Aquestes associacions són nombroses i només menciono les que han dut a terme feina de fa més temps, com la *Red de Estudios y Difusión del Exilio Republicano de 1939* (REDER), creada l'any 2000; el *Grupo de Estudios del Exilio Literario de 1939* (GEXEL); l'*Amical de Mathausen*, la *Fondation pour la Memoire de la Deportation*; el *Foro de la Memoria*; el *Archivo Guerra Civil y Exilio* (AGE); la *No Jubilem la Memòria*; la *Asociación de Descendientes del Exilio Español*; l'*Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya*.

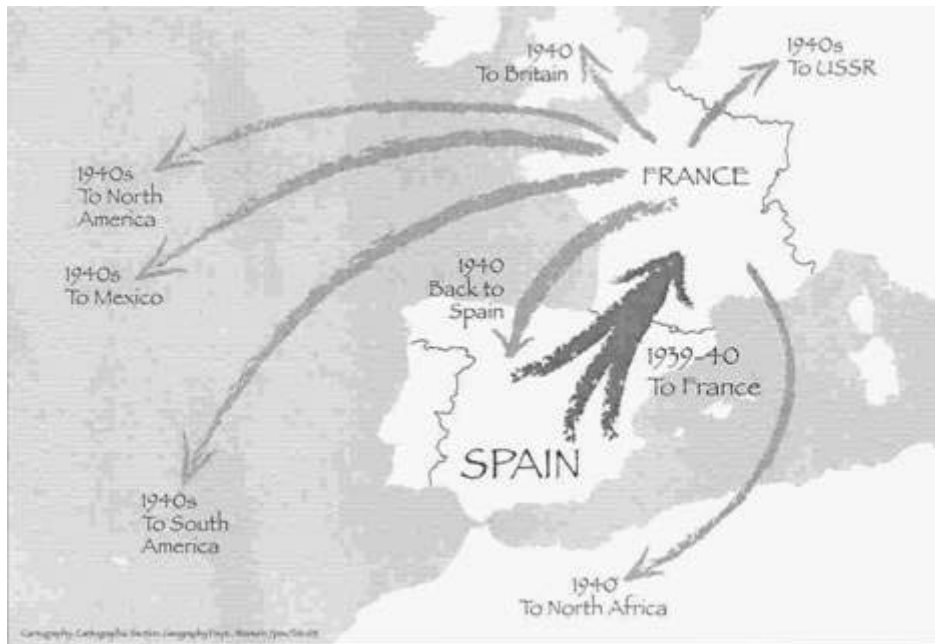
⁵ És interessant assenyalar que molta gent durant les dècades de l'exili és referia a ells mateixos com "los refugiados"; molt després escriptors i historiadors els hi donarien el qualificatiu d'exiliats.

la realitat de la repressió va estar manipulada pels franquistes, qui atribuïen els excessos d'aquesta al bàndol republicà a la vegada que se'n oblidaven dels propis (Fontana 2000:16), pensament que s'utilitzaria durant els següents 40 anys de règim franquista per ocultar i negar l'ús de violència en contra dels vençuts. Immediatament després de la victòria del insurgents en 1939, l'opressió dels refugiats a França va començar a ser seriosa, amb emissors del règim que controlaven i espiaven les seves activitats i moviments. De fet, en arribar l'agost de 1939, el partit feixista FET (*Falange Española Tradicionalista*) va establir delegats a París, els quals informaven sobre la situació dels refugiats republicans,⁶ i quan es donà la invasió nazi el govern de Vichy va "lliurar" molts d'aquests refugiats a la policia espanyola, fet que va provocar una fugida de la majoria dels refugiats cap altres països, desembocant en un gran èxode republicà amb l'esclat de la II Guerra Mundial que es va allargar fins els anys 40's.

Figura 1. Camps de concentració després de 1939 i els passos fronterers utilitzats pels refugiats

⁶ AGA, Presidencia, Secció 9, Capsa 5. Correspondència entre el delegat a París Aurelio Pérez Rumbao i les oficines del FET a Espanya. També com delegats, es troben: Eduardo Aunos, Pedro Abadal, Federico Vellilla, Fidel Lapetra i Pedro Maria Irisarri.

Figura 2. Èxode dels republicans espanyols 1939-1940

Pràcticament cap dels membres de la generació més vella va tornar mai a Espanya, morint a l'exili. Passés el que passés, la maquinària repressiva continuava a Espanya mentre que es controlava als refugiats a l'estranger; inclús s'han corroborat casos de repressions dutes a terme fins al menys els anys 60's amb persones d'edat avançada que eren oficialment acusats i imputats encara que haguessin viscut a l'estranger durant dècades. És així que es descobreix una geografia peculiar gràcies als documents trobats al Tribunal contra la Francmaçoneria i el Comunisme, al Tribunal de Responsabilitats Polítiques⁷ i a l'Arxiu de l'Administració, a més d'altres centres de Salamanca, Àvila, Barcelona i Madrid als quals recentment s'ha permès la consulta d'aquests documents, encara que per ara no han estat examinats sistemàticament.

Franco mateix, juntament amb els seus ministres, coneixia sobradament la ubicació dels exiliats, a més de la seva identitat i el moment en el que havien fugit, fins al punt que el propi Estat espanyol, molt a prop de la fallida després dels danys de la guerra, no va escatimar diners i recursos en el seguiment dels exiliats establerts en altres països. Paral·lelament, es va persuadir

⁷ Archivo de la Guerra Civil, Salamanca; Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares (AGA); Arxiu General del 'Tribunal de Responsabilidades Políticas' del Tribunal Superior de Justicia de Catalunya (ATRP); Arxiu Històric de la Ciutat. No obstant, tal i com Josep Fontana (2000:44) assenyala en la introducció de la seva obra *España bajo el franquismo*, els expedients de la Guardia Civil i el "Cuartel General" (Forces Armades) són inaccessibles.

als medis de comunicació espanyols per a que donessin una imatge decrepita dels vençuts, per a que ignoressin la pobresa que patien i per a que descredites el prestigi assolit a nivell mundial per part d'alguns exiliats republicans en els diferents camps de la ciència, literatura i les arts;⁸ de la mateixa manera, els informes sobre víctimes de la postguerra no es van ni tan sols portar a la llum pública⁹. No és estrany que la premsa, en el seu objectiu d'ocultar i negar els assassinats i empresonaments de milers de persones, inventés tota una sèrie d'històries per justificar tant l'exili com la repressió. Així doncs, com va explicar la premsa l'èxode i els fets de la Diàspora republicana sota el règim de la dictadura? Quina imatge dels exiliats es va donar dins d'Espanya? Quin tipus d'informació es va facilitar al públic en general? Encara no s'ha trobat resposta a aquestes preguntes però és la meua intenció fer comprendre amb aquest article la relació entre exili, repressió i mitjans de comunicació.

Quan l'exili va començar a tenir una fi, i va ser possible la tornada dels refugiats, va suposar hi hauria la possibilitat de transformar la dictadura en un govern demòcrata durant els seus primers anys ha estat un punt de discussió. Molta gent sentia l'anhel de tornar a casa seva i recuperar les seves vides però tenien por de la ferocitat del règim; sabien que tornar a Espanya significava la mort o la presó. Tanmateix, molts altres pensaven que no havien comés cap delictes i desconeixien en què podia consistir la pena, situació que derivà en una incertesa pel seu destí a més de l'ansietat que això els originava. D'aquí la importància de trobar i documentar els tripijocs i subterfugis utilitzats per desaprovar els exiliats per part d'un règim que simultàniament els va perseguir, satanitzar i ignorar. La recerca d'evidències ha esdevingut una tasca essencial per entendre millor la naturalesa de la repressió franquista, el seu abast en temps i espai i el silenci que va continuar durant la suposada transició democràtica després de 1976. Durant molts anys, les qüestions de la repressió i l'exili s'han considerat massa controvertides políticament i socialment com per formar part del discurs públic; ja coneixem les conseqüències.¹⁰

M'he fet valer de l'ús deductiu de diferents dades disperses per diaris, documents, biografies i fonts publicades per realitzar un judici crític i he examinat una mostra relativament àmplia de diaris des de 1939 fins a 1975 a més

⁸ Picasso, Pau Casals i Luis Buñuel són alguns de les exiliats reconeguts internacionalment i que van ser ignorats pel règim franquista.

⁹ Actualment diferents equips d'arqueòlegs estan començant a documentar aquestes atrocitats. Vegeu per exemple, "Han sido localizados los primeros restos de una fosa de un grupo de fusilados –entre 10 y 12 civiles– en el término municipal de El Bruc (Anoia)" a *La Vanguardia*, 17 de novembre de 2003, p. 31; i "La Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica, sin apenas ayuda oficial, ha realizado 536 exhumaciones en tres años" a *El País*, 12 d'octubre de 2005.

¹⁰ És comú als països que han acabat per democratitzar-se la tardança en reconèixer els fets arbitraris i repressius comesos contra els seus propis ciutadans. Un exemple és el recent reconeixement a Canadà del que va passar realment amb els nens aborígens, els primers immigrants xinesos i canadencs de pares ucraïnians durant la Primera Guerra Mundial, i l'internament de canadencs d'origen italià, alemany i japonès durant la Segona Guerra Mundial. "Other groups still battling for reparation" a *The Globe & Mail*, 26 d'agost de 2005, p. A8.

d'un nombre de documents desclassificats en arxius¹¹ espanyols amb l'objectiu de compensar la manca de precisió. Els diaris trasllueixen missatges múltiples i contradictoris sobre les polítiques nacionals i instruccions amb les quals els grups elitistes oposats havien intentat forjar el suport popular pels respectius projectes polítics. Que en l'Espanya franquista la premsa estigués controlada i censurada es àmpliament conegut; no obstant, els diaris reflecteixen el clima d'aquest període i és així que encarnen la imatge que el dictador tenia de l'exili.

Per contextualitzar la geografia preliminar de la Diàspora i subratllar les característiques més importants de la repressió, m'he basat en llibres i articles que representen les fonts més recents pel que fa a dades i nombre dels refugiats. L'estudi s'ha plantejat entrellaçant els temes principals d'aquest article (exili, persecució i repressió) mitjançant la inclusió d'un exemple obtingut de material d'arxiu; complementant-se tot això amb l'anàlisi dels articles de diari, principalment de *La Vanguardia Española* des de 1939 a 1975. Aquests articles donen a entendre molt més que fets sobre els esdeveniments; mitjançant judicis de valor, selecció, èmfasi i omissió de tòpics, imaginari i format, aquests suggereixen nocions sobre la relació entre el règim i els seus enemics en el passat i present, i determinen com un esdeveniment es fixa d'una manera significativa per satisfer intencions particulars.

Investigant la repressió

La investigació de la repressió després de la Guerra Civil ha hagut d'esperar durant dècades abans que investigadors i periodistes la poguessin emprendre sistemàticament. L'obstacle més evident va ser la impossibilitat d'accedir als documents dels arxius; no obstant, tal i com Richards (1996:236) remarca, molts informes només fan referència parcialment i específicament a una sèrie de episodis i memòries violentes,¹² tot i així recomanables i indispensables, encara que aquests episodis es centren en grups i aspectes específics de la repressió. Els intents per explicar els orígens d'aquesta violència, la seva inutilitat per al règim, les seves conseqüències en termes de desenvolupament social i el seu abast espacial i temporal han estat l'absència principal. Encara per ser descobert en la seva totalitat està la naturalesa d'un programa terrorífic amb uns objectius socials i polítics definibles" (Richards 1996:239), perjudici del qual avui pot sentir-se encara a nivell personal i institucional; i, per bé que autors anglesos hagin inclòs

¹¹ Aquesta investigació forma la major part del meu pròxim anàlisi dels mitjans de comunicació espanyols i exiliats republicans. Contrasto i comparo el període de 1939 a 1975 amb la representació contemporània que els mitjans donen dels exiliats utilitzant *La Vanguardia Española* i *La Vanguardia* com fonts principals.

¹² Vegeu alguns exemples recents: Josep Recasens Lloret (2000); Emilio Silva i Santiago Macías (2003); Josep González-Agápito i Salomó Marqués Sureda (1996); Mirta Núñez Díaz-Balart i Antonio Rojas Friend (1997).

aspectes de la repressió com una coda en els seus estudis sobre la Guerra Civil, per ara els únics de gran abast en llengua anglesa són els corresponents a Michael Richards (1996 i 1998) i Paul Preston (1990).

A Espanya, moltes anàlisis són de nova collita. Un dels més primerencs correspon a l'estudi realitzat per Cisquella, Erviti i Sorolla publicat el 1977 i actualitzat el 2002. Es tracta d'una anàlisi exhaustiva de la Llei de Premsa establerta per Manuel Fraga Iribarne el 1966, la qual, disfressada com una modificació benigna, va permetre una censura sense traves i la definitiva repressió cultural. Sota el títol *La represión*, una recopilació resultat del treball conjunt dels editors de la Biblioteca de la Guerra Civil (1998), es presenten onze capítols que donen la impressió que la repressió només va tenir lloc del 1936 al 1939, ja que els assassinats i execucions del període després de la guerra consten com part de les víctimes casuales de la guerra. Un únic capítol aborda l'empresonament i execució d'un grup d'artistes visuals que el règim va du a terme a València. *España bajo el franquismo* (2000), publicat per primer cop el 1986, es presenta com un esforç per analitzar la política, economia i ideologia del règim; l'assaig de Ferrer Benimeli més directament compromès sobre la repressió descriu l'odi que sentia el règim pels francmaçons. Per altra banda, Julián Casanova ha editat una completa anàlisi sobre la violència de la dictadura amb el títol *Morir, Matar, Sobrevivir* (2002). De la mateixa manera, la primera recopilació de Santos Juliá sobre les víctimes de la guerra civil inclou parts realitzades per Solé i Sabaté sobre els anys de la guerra, mentre que una part sencera, de Francisco Moreno, gira entorn a les característiques físiques, econòmiques i ideològiques del terror de la postguerra. Finalment, el treball de Carles Santacana (2002) verifica les accions hostils del règim contra la cultura catalana mitjançant documents del *Consejo Nacional del Movimiento* restringits per a la consulta fins ara. Altres treballs en castellà inclouen referències i articles sobre la repressió, però simplement com un qüestió més entre d'altres, malgrat que el terror desencadenat contra els republicans i exiliats és un tema pendent que per si mateix ja mereix una completa investigació.¹³

Tal i com els autors citats reconeixen, les paraules “perdó” i “amnistia” eren desconegudes per l'Espanya de Franco. El seu domini durant quasi 40 anys li van permetre configurar i controlar la formació d'una memòria col·lectiva i la plasmació d'una història d'una manera molt més eficient que a Alemanya i Itàlia després de la II Guerra Mundial. De fet, la història durant els anys 30s o les minúcies a que es van permetre publicar a Espanya van ser escrites per policies, soldats, funcionaris de l'estat i capellans (Richards 1996:198; Preston 1990). Una part molt petita d'aquesta memòria reprimida, amagada o deformada ha estat recuperada en la nova Espanya democràtica,

¹³ Per exemple Enrique Moradiellos (2000) té una secció sobre la repressió franquista; i Julio Valdeón, Joseph Pérez i Santos Juliá (2003) també presenten alguns aspectes de la repressió.

quedant compensada per a la classe política franquista per un exercici obligatori d'amnèsia col·lectiva (Richards, 1996:201). Per altra part, Aberto Reig Tapia ha denunciat en els darrers anys la manca de suport oficial per investigar la repressió (citat a Núñez Díaz-Balart i Rojas Friend, 1997:25-26).

Quantificant el terror. Milers d'execucions van tenir lloc durant els 5 o 6 anys posteriors a la declaració de Franco del fi de la guerra, l'abril de 1939; no obstant, el règim continuà assassinant presoners polítics fins els anys 70s. Richards (1996) cita els treballs de Josep M. Solé i Sabaté per confirmar el gran nombre de documents que es van destruir deliberadament per tal d'ocultar la magnitud de la repressió. En un llunyà 1965, Jackson (1965) va calcular que aproximadament dos-cents mil homes i dones van ser assassinats per la repressió Nacionalista. Els autors Núñez Díaz-Balart i Rojas Friend han estipulat el nombre d'execucions al voltant de 150,000 (1997:26). En canvi, Payne (2004:337) estableix que van ser 30,000 a partir d'un treball de Salas Larrazábal, xifra que defensen altres partidaris del règim franquista com Comín Colomer i de la Cierva. Per un altra banda, Richards (1998:30) afirma que el nombre exacte dels assassinats per la dictadura podria ser molt més elevat, ja que moltes de les execucions no van ser documentades; l'autor assenyalava que a Galícia, com a altres regions, hi havia fins i tot una ordre explícita que prohibia l'expedició de certificats de defunció a membres de la família de l'executat, els quals prèviament havien identificat el cadàver. Es àmpliament conegut que quan s'expedien els certificats, les causes de mort eren per "atac de cor", "accident", "mort natural" o situacions similars.¹⁴ Donades les fortes limitacions de les fonts disponibles, mai es sabrà fidelment la veritable magnitud dels assassinats. No obstant, la discussió entorn a la quantificació exacta de víctimes no hauria de distraure l'atenció sobre la enorme magnitud de les execucions.¹⁵

Qualificant el terror. Un últim objectiu del govern republicà havia estat signar la pau per a impedir que les forces rebels emprenguessin accions venjatives contra els vençuts. En canvi, la capitulació incondicional al General Franco l'1 d'abril de 1939 va desembocar en un pànic que abastà més enllà de la categòrica exterminació física: moltes persones van ser afectades de moltes altres maneres. A part dels estudis mencionats anteriorment sobre la documentació de les execucions sumarians, les persones que van estar a la presó,¹⁶ a camps de concentració i a batallons disciplinaris van ser empleats també com a mà d'obra esclava en la construcció de carreteres i monuments,

¹⁴ Un dels exemples més destacats és el certificat de defunció del President Lluís Companys, afusellat a Montjuïc l'any 1940 i on s'hi especifica que la causa de mort va ser una hemorràgia interna.

¹⁵ Segons Preston (1990:41), aproximadament 300.000 espanyols van ser assassinats durant les hostilitats; 440.000 es van exiliar; 10.000 van morir als camps de concentració nazis "encara que no tots els interns van morir"; 400.000 més van ser empresonats, a camps de concentració o fent treballs forçosos.

¹⁶ Jordi Pujol va ser indemnitzat amb 5.000 euros el 9 de gener de 2003 pel seu empresonament durant 2 anys i mig. S'ha compensat fins ara un total de 9.724 persones, només a Catalunya, sense comptar els qui s'han beneficiat de iniciatives similars del govern central entre 1990 i 1992, aquestes limitades a les persones majors de 65 anys (*La Vanguardia Digital*, 9 de gener, 2003).

situacions per les que van veure la seva vida menyspreada i la dels seus familiars afectades per sempre.¹⁷

Al voltant d'un milió d'homes i dones van ser encarcerats, perdent les seves propietats, el seus treballs i qualsevol possibilitat de guanyar-se la vida després de la seva estada a la presó (Núñez Díaz-Balart i Rojas Friend 1997:16). L'autocensura forçada, la censura de l'estat, la coerció, la segregació dels "vençuts", la discriminació de gènere i cultura, la manca de llibertat religiosa a més de la prohibició d'escollir lliurement als representants polítics van format part íntegra de la repressió. Un intel·lectual exfeixista citat per Richards (1998:31), Dionisio Ridruejo, la va descriure amb un únic objectiu: "la destrucció física de les files dels partits del Front Popular, de les unions i de les organitzacions francmaçones." Aquesta va consistir en un esquema repressiu que seria completat amb la "Llei per la Repressió de la Francmaçoneria y el Comunisme (Març de 1940)" i la reforma total del sistema educatiu. Amb Franco, l'educació, la religió, la premsa, la radio i la censura de la literatura van estar dirigides cap a la despolitització de la consciència social (Richards 1998:147).

La manipulació de la consciència social ha estat degudament il·lustrada per Carolyn P. Boyd en els tres últims capítols de *Historia Patria* (1997). La seva investigació de la dictadura descobreix com les classes privilegiades a Espanya es van resistir al procés de modernització social, política i cultural amb la proclamació de la II República, sent l'amenaça del projecte cultural republicà el que més espantava a la dreta. Per aquesta raó, tant professors com mestres van ser dels que més van patir la persecució. Al final de la guerra, 118 professors universitaris, 200 d'educació secundària i 2.000 mestres van haver d'exiliar-se (Boyd 1997:245). No obstant, aquestes xifres no reflecteixen la magnitud de la repressió, ja que dels que no van marxar, només a Catalunya es va depurar a prop de 2.000 mestres, perdent els seus treballs i sent desplaçats a altres zones d'Espanya (González-Agápito i Marqués-Sureda, 1996:55 passim). D'acord amb això, els llibres de text franquistes van establir un contrast al "naturalisme", "racionalisme" i "materialisme" de la progressiva pedagogia de la República i, en oposició al seu internacionalisme i pacifisme "jueu-maçònic", la dreta catòlica va suggerir un ardent patriotisme i "pau social." I és així que es van promulgar una multitud de pecats sota l'epítet "antiespanyol": internacionalisme, pacifisme, el menyspreu o la indiferència cap a "els sants, màrtirs i colonitzadors" responsables de la grandesa d'Espanya, materialisme, naturalisme o *extranjerismo* (Boyd 1997:225)

Aquest procés es va veure recolzat, per una banda, per l'oposició de la dreta als corrents liberals democràtics i socialistes, la qual havia batallat pel poder a Espanya durant els anys 30s i, per l'altra, per la percepció que "la

¹⁷ "El Valle de los Caídos" va ser construït per presoners.

revolució roja es forjava mitjançant l'educació" (Boyd 1997:233). Per portar a terme la reforma total del model republicà, s'havia de rescindir la constitució democràtica, les reformes socials i l'autonomia regional revocades, els partits polítics i sindicats prohibits i els seus líders assassinats, empresonats o forçats a exiliar-se. Fins i tot els esforços per part d'intel·lectuals, com els del falangista Pedro Lain Entralgo, per deixar un espai en el passat nacional a "l'altra Espanya" vençuda el 1939 van ser rebutjades per fonamentalistes de l'Opus Dei com Rafael Calvo Serer (Boyd 1997:239).

En canvi, el to de la repressió canviaria en els anys 50s i 60s amb un context de Guerra Freda en el seu moment més anticomunista i amb un aïllament diplomàtic d'Espanya que arribava a la seva fi. La política de modernització i creixement econòmic significaria el declivi de la ideologia nacional catòlica la qual havia intentat ressuscitar una nació de guerrers imperials i sants en una societat malmesa per la gana, l'aïllament i l'amargura (Boyd 1997:304). L'experiència del règim franquista suggereix que no només els mitjans sinó també el missatge en sí mateix va ser un obstacle al desenvolupament de la identitat espanyola. Boyd (1997) afirma que la definició d'identitat nacional del Franco era divisòria més que comunitària perquè es recolzava en dicotomies (bon espanyol/mal espanyol), una definició de nació que va justificar la victòria d'una meitat del seus membres sobre l'altra i que la misèria i humiliació elevades a l'estatus de virtuts nacionals no podien esperar establir arrels profundes.

I així va ser que, tal i com Preston (1990:30) indica, les "polítiques de la venjança" no van morir amb la fi de l'autarquia del règim. "Els que havien estat més directament implicats en les xarxes de corrupció i repressió del règim, els beneficiaris dels assassinats i del saqueig, van ser en particular susceptibles d'insinuar que només Franco podia estar entre ells i la venjança de les que havien estat les seves víctimes. Aquests van ser els que van inventar el que als 70s s'anomenaria el *búnker*, els franquistes més durs que s'havien preparat per lluitar pels valors de la Guerra Civil." Les execucions de presoners polítics ordenades pel Franco el març de 1974 i el setembre de 1975 no van sinó reforçar aquesta mentalitat.

En conclusió, Richards (1998:170) ha assenyalat que "les memòries d'aquells que van sofrir la frustració i la repressió durant els anys de postguerra estan envoltades per foscor i silenci." De fet, durant anys, fins i tot després de la mort del dictador el 1975, la gent evità parlar i recordar. Aquesta situació és més aviat desafortunada perquè la majoria dels derrotats ja han mort i els que van continuar a Espanya i els que es van exiliar ja no volen sentir a parlar del calvari que van haver de patir. Els primers en morir havien nascut cap als inicis del segle XIX i els seus fills, ara amb 80 o 90 anys, segueixen idèntic camí. Els seus descendents a Espanya es neguen a reconèixer el seu passat mentre que els fills dels exiliats estan escampats pel món i amb prou feines se'n recorden de les antigues històries de guerra i derrota de la seva família. Evitar tristament el passat no és suficient per esborrar-lo. Un de cada

quatre espanyols té un familiar que va morir durant la guerra; un de cada deu en va tenir un que es va exiliar el 1939 i dos de tres en va tenir algun lluitant en la Guerra Civil (Preston, 1990:40). Aprendre sobre les vides i fets dels que durant dècades no van poder expressar els seus sentiments i fer saber la seva versió dels esdeveniments fa de la recuperació de la memòria històrica i la seva geografia una tasca urgent.

Quin van ser els exiliats? des de intel·lectuals fins a gent corrent

S'estima que més de 500.000 refugiats van creuar la frontera amb França fugint de la venjança de Franco durant els primers mesos de 1939. Molts, prop de 70.000, van tornar a Espanya, alguns extraditats pel govern de Vichy i altres voluntàriament escapant dels camps de concentració on el menjar era escàs i les condicions pèssimes. Encara un altre contingent va acabar en camps de concentració alemanys; molts comunistes van marxar a la Unió Soviètica i un grup considerable format per diferents faccions polítiques de les institucions democràtiques de la República (liberals, socialistes, anarquistes i comunistes) van fugir a Amèrica, una part important d'ells cap a Mèxic.¹⁸ La dispersió va arribar a molts països i a tots els continents, però establir una dada exacta de la magnitud de l'èxode resulta complicat. L'informe Valiere, amb l'auspici del govern francès, el març de 1939 estima l'èxode de la següent manera: 440.000 refugiats dels que 170.000 eren dones, nens i gent gran; 220.000 soldats i milicians, 40.000 en molt males condicions i 10.000 ferits. Un any més tard, encara 167.000 estaven a França, a més dels que havien arribat a Amèrica i Nord d'Àfrica. En total, el còmput de l'exili de republicans espanyols es xifra en 200.000 emigrats (Exilio, 2002:24); no obstant, altres càlculs poden variar substancialment (vegeu Pike 1993:1).¹⁹

L'any 1989, el govern socialista a Espanya va preferir no commemorar el cinquantè aniversari de l'exili. De fet, ni tan sols un govern de la etapa democràtica postfranquista ha reconegut oficialment la magnitud de l'exili i el destí dels refugiats, de manera que l'avenç de la conferència *1939-1989 de la España en conflicto a la Europa de la paz* es va delegar la seva organització a una associació civil, la *Fundación Pablo Iglesias* (1989); en canvi, en conjunt l'exili republicà mai s'ha oblidat dins a Espanya. El 1975, i amb la mort de Franco permetent-ho, José Luis Abellán dirigí un treball de gran extensió sobre l'exili i la seva història, política, pensament, cultura, literatura, art i ciència.²⁰ Abellán ha abordat un gran nombre d'aspectes de l'exili

¹⁸ Aproximadament 24.000 refugiats van arribar durant 1939 i 1940, però més tard fins 1950 s'hi van donar més (Pla Brugat *et al.* 1997:13-49).

¹⁹ Pike menciona 460.000 refugiats dels qui 70.000 van accedir a tornar al final de març de 1939, després de la pluja de propaganda per part del guanyadors de la guerra.

sota tres importants categories: la quantitat d'exiliats, la dispersió geogràfica i la cronologia. El nombre total de republicans expulsats, amb una geografia de la diàspora impressionant, és el més elevat de tota la història de migracions i exili a Espanya. Aquests es van dispersar per països europeus des de Gran Bretanya fins a l'antiga Unió Soviètica, per Amèrica des de l'Argentina fins als EUA, i més tímidament pel nord d'Àfrica i alguns països asiàtics.

S'ha acostumat a associar la Diàspora espanyola del 1939 amb una important sèrie d'influències intel·lectuals. Amb la commemoració del seixanta aniversari de l'exili el 1999, José María Balcells i José Antonio Pérez Bowie (2003) van editar una recopilació de les contribucions que els republicans espanyols a l'exili havien fet a les arts, literatura, filosofia i ciència. En aquest treball, més d'una trentena d'autors parlen dels èxits de filòsofs, novel·listes, professors, metges, artistes, historiadors, arquitectes, i per acabar, que no amb menys importància, de l'aportació de poetes exiliats. La principal motivació dels editors i col·laboradors ha estat contrarestar la negació i l'oblit, profunds i sistemàtics, dels exiliats i el rebuig de la seva lluita per mantenir amb vida des dels països que els havien acollit, la continuïtat del pensament modern a Espanya, un pensament que la dictadura va censurar i malmetre.

Faber (2001), en el seu llibre sobre intel·lectuals espanyols exiliats a Mèxic, fa un estudi crític de l'elit que va contribuir des dels seus països amfitrions a l'avenç en els camps de la ciència, art i literatura. Aquesta anàlisi deixa veure el conflicte que hi va haver entre el somni d'una Espanya unificada i la continuada frustració dels exiliats pels obstacles tan interns com externs. Els temes més destacables són: reflexions generals d'aspectes intel·lectuals, els primers anys a l'estranger i la reorientació política dels exiliats com a reacció al reconeixement internacional del règim franquista. No obstant, l'autor reconeix igualment el caràcter parcial del seu estudi pel fet de que "el fenomen de l'exili per la Guerra Civil espanyola és de tal magnitud i tan divers que és més aviat impossible sortejar la generalització, evitar confondre's amb el que només és part de la qüestió" (Faber 2001:xiii). Aquesta declaració és crucial perquè lo que deixa de banda l'exili del 1939 és precisament la gran diversitat en les orientacions polítiques, afiliacions regionals, interessos personals i reaccions personals a l'exili; sense mencionar la diversitat de grups no representats com dones, catalans, bascos, gallecs i la segona i tercera generació d'exiliats.

Aquesta diversitat no ha estat especialment remarcada per molt cronistes

²⁰ Entre les nombroses publicacions d'Abellán, veure per exemple, *El exilio filosófico en América: los trans-terrados de 1939*. México: Fondo de Cultura Económica 1998; *De la Guerra Civil al exilio republicano*. Madrid: Mezquita 1983; (Ed.) *El exilio espanyol de 1939*. Madrid: Taurus 1976; (Ed.) *La emigración republicana*. Madrid: Taurus 1976; Abellán, J.L. et al. 1998 *Los refugiados espanyoles y la cultura mexicana*. Madrid: Publicaciones de la Residencia de Estudiantes; Abellán, J.L. et al. 1990 *La otra cara del exilio: la diáspora del 39*. Madrid: Universidad Complutense

per diverses raons. En particular, durant els anys del règim franquista, es va acostumar a presentar a tots els republicans com comunistes amb l'objectiu de justificar els assassinats polítics i la repressió en nom de l'anticomunisme. En una horripilant imatge de la purga dels francmaçons (vegeu més endavant "Un cas de persecució internacional"), els comunistes van ser encarcerats i assassinats, tant s'hi val si fossin realment comunistes o no.²¹ D'aquí que aquests hagin estat entre els més observats i sobre els que més s'ha escrit del total de faccions republicanes, encara que també és probable que s'hagin exagerat les xifres i l'abast del seu poder. Fins i tot el decisiu estudi de David W. Pike (1993) sobre els comunistes espanyols a l'exili comença amb ambigüitat en les xifres: "desenes de milers...", encara que en les pàgines que segueixen es mencionen que només 6.000 arribaren a la Unió Soviètica i que altres 2.000 a Amèrica (Pike 1993:17-35).²² En tot el llibre és impossible estimar el nombre de comunistes exiliats, fins i tot pels registres de presoners espanyols a camps de concentració nazis com Gusen, Mauthausen, Dachau, etc., els quals no deixen clar quins presoners eren o no comunistes. No hi ha dubte que segurament també es trobaven socialistes, anarquistes i republicans liberals. Al final Pike (1993:283-84) reconeix que els comunistes espanyols van ser insuperables en la seva lluita antifeixista i que les files republicanes estaven tan dividides com els aliats durant la guerra després del començament de la Guerra Freda. No obstant, el lector encara troba a faltar una pista sobre el percentatge de comunistes en el total d'exiliats republicans.²³

De la mateixa manera, el recent informe de Stanley G. Payne (2004) sobre el rol de l'activitat dels comunistes a Espanya tampoc facilita percentatges. Seguint la línia de pensament que proposa el règim franquista com l'única alternativa al comunisme —perquè un govern democràtic era desdenyat com una utopia— Payne conclou que la República va tenir igualment molts components no democràtics.²⁴ Si això va ser finalment així, encara no s'explica la dictadura imposada als espanyols durant 40 anys després de la desaparició de la República. Com pot justificar-se qualsevol dictadura? Payne qüestiona la visió que la Guerra Civil va a ser una lluita entre el feixisme i la democràcia, però com s'explica el triomf del feixisme a Espanya? Per altra banda, el terror desencadenat contra els vençuts i les persecucions d'exiliats ni tan sols mereixen un corol·lari. En canvi, per l'autor, això no és obstacle per afir-

²¹ "Franco va acusar els bascos conservadors de ser 'soviètic-separatistes'" (Beevor 1982:281).

²² També indispensables són: *Vae Victis: los republicanos espanyoles refugiados en Francia (1939-1944)* de David W. Pike. París: Ruedo Ibérico, 1969, i *Beyond Death and Exile: The Spanish Republicans in France 1939-1955* de Louis Stern. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

²³ El llibre de Pike mereix una revisió més profunda que la que s'introdueix aquí. Per això mateix, la gran quantitat de números i dates s'han d'analitzar amb força atenció.

²⁴ Per plantejar un cas més ferm de l'afabilitat de Franco, Payne facilita la xifra de 100.000 execucions durant la guerra com el total dels dos bàndols (2004:117). Se sap que fent un recompte per províncies (de només la meitat per ara), es van executar a 72.527 persones des del bàndol de Franco, és a dir, que podria suposar més del doble quant es completi finalment (Juliá, 1999:410 *passim*); també Casanova (2002).

mar que Franco concediria l'oportunitat "per a que els líders republicans fugin a l'estranger" (Payne 2004:287), probablement en un atac de generositat total. Només fa falta pensar en Azaña,²⁵ Companys i molts altres detinguts a l'estranger per la policia franquista als qui es va assassinar, empresonar i perseguir. Tal i com Anderson (2003:152) resumeix, "Franco es va dedicar diligentment a mantenir el conflicte viu en la ment de la gent. Per aquells que podien qüestionar el seu [...] estat totalitari, la corrupció i la sagnant repressió, els hi podia recordar que ell mateix havia rescatat a Espanya de l'amenaça bàrbara roja i que només ell havia evitat el retorn al caos. No es va permetre una reacció pública dels vençuts."

El llibre de Jordi Guixé Coromines (2002) explora les esforços del règim per controlar les activitats dels exiliats entre 1943 i 1951, en particular a França. Els protagonistes, un altre cop, són els comunistes per tenir un perfil polític que sempre va estar al front de les relacions internacionals durant la Guerra Freda. Encara que amb menys efectius, van ser els comunistes els qui representaren l'ànima de la resistència antifranquista i el contingent més actiu en contra del feixisme. L'autor porta a terme el seu estudi basant-se en la investigació de documents francesos i espanyols, trobant com la guerrilla comunista va estar perseguida a França sota l'ordre de l'"Operació Bolero-Paprika" (2002:199 *passim*) cap al final de la II Guerra Mundial. Conclou que els països democràtics europeus van recolzar la dictadura franquista de diverses maneres, com a resultat segurament, de l'impacte de la Guerra Freda, la qual va determinar com i per què la resistència antifranquista era rebutjada per tota Europa i Occident en general, donant al General Franco un virtual suport per a que continués el seu fort control sobre els espanyols.

Tres obres recents estan dedicades als exiliats catalans. Joan Villarroya Font (2002) comença amb una visió general de l'èxode, l'encarcerament en camps de concentració, la Diàspora, les institucions catalanes a l'exterior i finalment el retorn d'alguns exiliats per viure els seus darrers anys a Catalunya. El llibre és tan exhaustiu com concís; es poden trobar els noms d'homes i dones insígnies en les últimes parts del llibre, amb l'ordre cronològic de les seves bones obres a més de les dades de la seva mort als països on van seracollits. Com altres exiliats espanyols, l'èxode català es va dirigir cap a països de l'Amèrica Llatina, Regne Unit i la Unió Soviètica. Villarroya explica d'una manera directa i informada com vivien, on anaven i com van contribuir als avenços culturals i científics. L'autor menciona l'exemple especialment commovedor del retorn de Joan Comorera a Espanya, qui, pensant que la repressió estava disminuint, tornà l'any 1951 per a ser empresonat i condemnat a 30 anys, morint a la presó de Burgos en 1958.

Les altres dues obres se centren en els catalans exiliats a Mèxic. El primer, de Dolores Pla Brugat, María Magdalena Ordóñez i Teresa Ferriz Roure (1997), emfasitza la distintiva història, llengua i tradició de la cultura catala-

²⁵ Azaña va morir a França; no obstant, es va donar l'ordre de captura.

na i el nivell amb el que els exiliats van assimilar-se en la cultura mexicana. També dedica tota una part a dades demogràfiques que aclareixen el nombre d'exiliats espanyols a Mèxic, dels quals 7.879 eren catalans (1997:19-22). També és molt important el fet que aquesta obra presenta una bibliografia anotada de i sobre catalans a Mèxic i una llista de diaris catalans editats al país llatinoamericà des de 1939 a 1975. El segon volum (Manent, Soler Vinyes i Murià 2001) també facilita dades essencials de diverses generacions de catalans exiliats. Inclou la primera generació nascuda entre 1871 i 1885 (vegeu l'estudi de cas més endavant); una segona generació més nombrosa entre 1901-1915 i una altra entre 1916-1930 (2001:35-38), totes tres relacionades per haver nascut abans de la Guerra Civil i tenir records dels anys de la República. Possiblement, la cohort més vulnerable és la nascuda en el període 1936-1939 durant la guerra i el 1940 a camps de concentració, representant aquesta última la pèrdua de continuïtat cultural i del dolor de haver tingut una identitat indefinida. Com cal suposar, aquesta no és una classificació biològica sinó més aviat sociològica, ja que cadascuna d'aquestes cohorts posseeix unes característiques psicològiques diferents i uns enfocaments culturals de l'exili que les diferencien (2001:39).

L'anàlisi de l'exili realitzada per Alicia Alted (2005) s'aborda en un context més ampli ja que inclou altres països d'Europa i Amèrica i els anys en els que el govern republicà a l'exili fora de l'Espanya de Franco establí una sensació de continuïtat democràtica. Alted relaciona igualment la democràcia amb l'Espanya democràtica i la memòria dels republicans exiliats. Altres autors com Anthony Beevor (1982:268-78) han comentat breument el destí dels exiliats des del mateix principi de la seva fugida fixant-se que la premsa proFranco "insinuava que tots els republicans eren uns criminals, bruts i portadors de malalties." El tema de l'exili, però, i la resistència contra el règim franquista i l'últim enfrontament entre la Guàrdia Civil i la guerrilla el 1960 són només una "postdata" al final de l'estudi. Anderson (2003) també menciona breument als refugiats aportant simplement el seu nombre i destinacions.

Tal i com s'ha afirmat al principi d'aquest article, la investigació de l'exili de 1939 s'ha incrementat en els darrers anys,²⁶ encara que s'han trigat varies dècades en desembullar els misteris sobre els exiliats exposades per la propaganda franquista, la qual amb tota seguretat va estar impulsada per la premsa.

²⁶ Aquesta revisió no suposa evidentment la totalitat de la literatura sobre l'exili. S'aconsella al lector que consulti les bibliografies de cadascun dels treballs mencionats per tenir una noció de la extensió d'aquest tema.

La prensa de Franco

A l'Espanya franquista no es va fer cap diferenciació entre exiliats, tots ells enemics derrotats i associats amb l'ateisme i propòsits totalitaris. No hi va haver cap expressió pública de memòria o empatia cap a la situació lamentable dels refugiats; ni tan sols es va sentir pesar per tots els que hi van morir als camps de concentració francesos i nazis durant els primers anys de l'èxode. Es van percebre com uns oportunistes que fugien d'un país pobre amb necessitat d'una reconstrucció o com criminals que escapaven del braç de la justícia franquista. Tots i cada un encaixaven en dues categories: francmaçons o comunistes; o totes dues, una visió homogènia que va persistir durant dècades. De fet, han hagut de transcórrer 60 anys per a que els mitjans de comunicació espanyols comencin a desembolicar aquesta imatge tan errònia. En aquesta secció desitjo començar a desbullar com en un principi es va crear aquesta imatge.

Hi va haver una necessitat de transmetre la memòria de la guerra com una croada de Déu contra el dimoni: els vencedors eren increïblement bons i virtuosos mentre que els vençuts eren la suma de tots els vicis. Va ser una guerra que “durant dècades va estar presentada com un intent de l'exèrcit per frustrar el complot maçònic i comunista” (Ribeiro de Meneses, 2001, p. xvi). I aquesta mentida simplista només es podia perpetuar amb els mitjans de comunicació, ja que al món de l'erudició, els simpatitzants del règim no podien acceptar-ho sense algun tipus de investigació. Fins i tot un partidari de la situació d'un complot comunista (però no d'un absurd complot maçònic que és massa incòmode per als més lleials seguidors de Franco) reconeix que “la política soviètica va resultar en la seva pràctica totalitat contraproductiva [...] els soviètics no van tenir èxit imposant al govern republicà totes les seves polítiques o estimulants una victòria republicana” (Payne 2004:316-17). De fet, “els militars soviètics [poc més de 3.000 efectius] va estar molt lluny dels aproximadament 16.000 alemanys i 70.000 italians que van lluitar amb Franco (Payne, 2004:153). Així és que l'amenaça d'una presa de poder per part dels comunistes resulta poc probable encara que la gent a Espanya havia d'aguantar una campanya que instal·laria la por i promouria l'odi pels “rojos”.²⁷ Aquesta mentida es va imposar sistemàticament per diversos camins: mitjançant les escoles i els llibres de text, el púlpit, les institucions feixistes i els mitjans de comunicació. La campanya de comunicació de Franco va girar entorn a dos aspectes: un, l'acusació directa que els exiliats republicans eren uns lacais comunistes del dimoni; i l'altre, la supressió de les notícies que podien qüestionar aquesta imatge, il·lustrada de la millor mane-

²⁷ Per tenir una perspectiva diferent, consulteu *Conspiracy and the Spanish Civil War: the brainwashing of Francisco Franco* de Herbert R. Southworth, Londres, Nova York: Routledge, 2002. Aquest llibre presenta un informe sobre les característiques i importància de la conspiració per a l'extrema dreta. Igualment explora com es va perpetuar el mite dels documents comunistes secrets fins als anys 70s.

ra amb la indiferència dels mitjans espanyols quan Juan Ramón Jiménez i Severo Ochoa van rebre el premi Nobel, tots dos a l'exili i cap d'ells comunista.

El mètode que el règim va utilitzar per transmetre l'especial representació dels republicans va tenir tres objectius aparentment contradictoris: el primer, la disseminació d'una imatge distorsionada; segon, la supressió d'informació; i tercer, una política deliberada d'oblit i silenci. Mitjançant aquesta estratègia, als espanyols se'ls recordava constantment els horrors de la Guerra Civil i la necessitat de contenir la dissensió per preveure un altre conflicte; la informació sobre la lluita per la democràcia durant la Segona República va ser suprimida i el valor de personalitats republicanes negat, al mateix temps que no es va fer cas de la situació dels exiliats als respectius països amfitrions. Aquesta situació no podia sinó portar-se a terme amb un control hermètic dels mitjans de comunicació, i durant el règim qualsevol tipus de comunicat va estar subjecte a una rígida censura.

La cooptació de la premsa va començar quan els propietaris originals de *La Vanguardia* van recuperar el periòdic, embargat pel govern republicà durant la Guerra Civil, el gener de 1939 en una Barcelona envaïda per les tropes de Franco. El primer que van fer va ser publicar els números següents al juliol de 1936, desfent-se així de dos anys i mig de successos. A partir de 1939, la novament anomenada *La Vanguardia Española* es va convertir en el diari espanyol amb èxit, amb una impressió diària de 200.000 exemplars a l'any 1965 (Barrera 1995:76). Poc després de l'adopció d'aquesta nova denominació, els articles van començar a reflectir també una nova mentalitat, tal i com mostren els següents exemples de titulars: "Los niños expatriados por los rojos," "Trapisnadas de la horda republicana fugitiva", "La benévola y absurda actitud del gobierno francés", "Los rojos", "Contra la depredación republicana", "Comunistas españoles confinados en México: Islas Marías prisión para los comunistas españoles", "México bajo la peste escarlata", "El vandalismo trashumante de los rojos españoles irrumpe en México", "Las andanzas de los rojos en México", "Pánico entre los elementos rojos refugiados en Francia" (1940). Aquest tipus de diatriba va continuar durant els anys de la dictadura però el to va canviar el 1979 amb la publicació del següent titular: "Veinte mil exiliados".²⁸

Avui dia la censura és cosa del passat, no obstant es dona un tipus particular d'auto-restricció pel que fa als mitjans espanyols. Hi ha, per exemple, una censura idiosincràtica que ha afectat a les publicacions estrangeres. Algunes traduccions de llibres de ficció política han alterat el text original per tal d'adaptar-se a la interpretació espanyola dels fets (vegeu Folch-Serra 2002). Editorials com Ariel, Seix Barral i *el Círculo de Lectores* continuen actualment venent obres (*Homenatge a Catalunya* de George Orwell n'és un

²⁸ Consulteu el meu pròxim treball sobre mitjans de comunicació espanyols, abans esmentat, per conèixer la llista i descripció complertes del contingut dels articles.

patrimonials; no obstant, posseïa una masia i terres heretades dels seus pares al municipi de Montblanc a més de dos petits immobles a Tarragona. Havia estat metge funcionari de la sanitat pública a la província de Tarragona però no es va mencionar res d'això en l'acusació.

El Dr. Folch va marxar d'Espanya sense possessions ni recursos i no va tornar mai. Va passar per França i Mèxic i finalment arribà a Cuba. Per tant, la nova càrrega que es va dur a terme en 1958 és més aviat misteriosa; es va començar amb un intercanvi entre la policia i els funcionaris del Tribunal, la qual havia revelat que el Dr. Folch (als documents de l'acusació no s'hi fa constar aquest tractament) havia viscut a l'Havana i que no estaven segurs si mai havia tornat a Espanya, informe al que en van seguir d'altres.

L'expedient consta de 31 pàgines i està dividit en dues seccions: l'anomenada "Expediente Personal" i les mesures del Tribunal. L'intercanvi entre les diferents agències (p.e. la *Presidencia del Gobierno*) continua durant 1958 amb informes signats per funcionaris que declaren que el Dr. Folch es va afiliar a l'Agrupació Maçònica "Tarraco". El *Ministerio de Gobernación* confirma el 24 de desembre que l'acusat és un maçó, que s'han pres mesures per localitzar-lo, que viu a l'Havana (Cuba), que és un metge de 71 anys. Al voltant del març de 1959 la *Dirección General de Seguridad* sol·licita al Director General de Presons la seva cerca i captura.

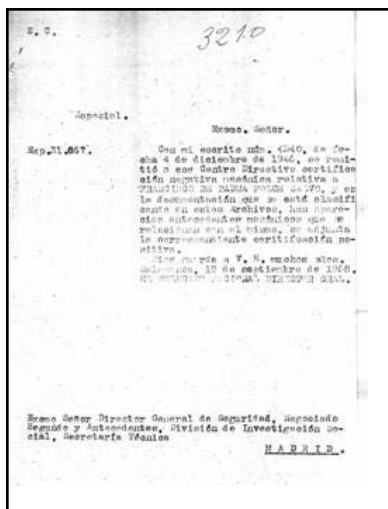
En canvi, un document anterior amb data del 25 de novembre de 1956 afirma que el Director dels Serveis de Documentació de Salamanca ja havia portat la investigació durant un període de temps indeterminat, i de la mateixa manera, en un nou gir, es reconeix en un document del 4 de desembre de 1946 que el Dr. Folch no era maçó, afirmant, això sí en una de les pàgines, que existien antecedents maçònics.

Tot l'expedient representa un episodi confús d'informació tant correcta com imprecisa. Per una banda, el Dr. Folch no tenia 71 anys el 1958 sinó 80; i en canvi, per altra, el seu lloc de residència a Tarragona és correcte. El cas no es va tancar mai, ja que l'última pàgina del document, amb data de 20 de maig de 1960, confirma la clausura provisional de l'expedient, subjecte a ser reobert si fos necessari, i la condemna del Dr. Folch per “rebel·lió” en no haver-se presentat davant del Tribunal per retractar-se. Un any més tard, el 17 de maig de 1961, el Dr. Folch mor a l'Havana a l'edat de 81 anys amb els desitjos, mai realitzats, de veure el seu país per última vegada.

Quaranta anys després de la mort del Dr. Folch, al maig de 2001 es van reunir en un congrés internacional a Madrid 80 agrupacions francmaçòniques. Amb motiu de la trobada, Tomas Sarobe, el Gran Mestre espanyol, va presentar dades de la situació dels francmaçons durant el franquisme: 12.000 van ser executats i prop de 40.000 acusats, tant si realment ho eren com no. Encara que molts dels càrrecs pels quals se'ls acusava eren falsos, la purga va ser bastant efectiva, ja que actualment hi ha a Espanya menys de 3.000 francmaçons.²⁹ La pauta d'aquesta persecució improvisada, pauta perquè no resulta difícil distingir en altres acusacions la manca d'exactitud i les rotundes mentides, està molt ben il·lustrada pel cas del Dr. Folch.

Tal i com Gabriel Jackson (1965) escriu en el seu històric estudi sobre la República espanyola i la Guerra Civil, uns dels temes més destacats de la dictadura va ser considerar a la República el resultat del complot dels francmaçons, una acusació que no deixa de ser “una distorsió fantàstica” inventada per un autor franquista de qui existeixen estudis amb fets i dades errònies segons

²⁹ “Los masones españoles reclaman el patrimonio que les arrebató Franco” a *El País*, 24 de juny de 1998, p. 40.

Jackson (1965:510). De fet, l'arxiu que es conserva a Salamanca sobre les activitats dels francmaçons es va fonamentar en el poc creïble treball d'Eduardo Comín Colomer. Com explica Jackson, els funcionaris de l'arxiu tenien entre altres funcions enviar cada mes a Madrid fitxers amb els noms dels francmaçons recentment descoberts, on adjectius com "jacobí", "jueu" i "comunista" s'associen a la "Maçònica Internacional". Polítics republicans i altres persones son conegudes com criptojeus, ja que amb l'objectiu de provar que la República espanyola era una titella de la Francmaçoneria

Internacional, es van posar sota la mateixa categoria a jueus, francmaçons i comunistes (Jackson 1965:512-13).

Aquest cas no és l'únic. Ferrer Benimeli (2000:26) conta l'estrany espectacle de les sentències que el Tribunal va pronunciar per a coneguts exiliats com Diego Martínez Barrio, Luis Jiménez Asua, Santiago Casares Quiroga, Ángel Galarza, Álvaro de Albornoz i Julio Álvarez del Vayo, tots ells condemnats per rebel·lia. No va ser fins 1964 quan es va abolir per decret el *Tribunal para la Represión de la Masonería y el Comunismo*. Des de la seva fundació l'any 1940, el Tribunal va tenir el poder per executar, empresonar i confiscar les propietats dels suposadament culpables de ser francmaçons.

Que aquesta perplexitat continues durant les dècades dels 1950s i 1960s –fins i tot quan la dictadura estava ben establerta i recolzada per la comunitat internacional, amb l'expectativa d'un restabliment de la República poc factible– és més aviat poc comprensible; aquesta reflecteix un desig de venjança, ni tan sols mitigat amb la victòria militar de Franco, i d'aferrament al poder. A més a més, la persecució sense fonaments dels francmaçons per part del règim a l'exili només confirma l'ús trivial de la crueltat i un exercici d'irracionalitat. Tal i com Ferrer Benimeli (2000:268) afirma, la persecució i judici dels francmaçons és més que una mera anècdota de la història del franquisme; la seva aniquilació representa el caràcter totalitari de la dictadura. Una investigació entorn aquesta qüestió es necessària ja que el cas abans explicat del Dr. Folch no és pas l'únic. La implementació del terror desencadenat innecessàriament en contra d'aquest home vivint a l'exili es va incrementar amb la malícia amb la que es va alterar la seva edat per a que constés que tenia 71 en comptes de 80, ja que l'assetjament a una persona d'aquesta edat hagués evidenciat el caràcter vil de les lleis de Franco.

El revolt geogrèfic

El que ha quedat clar dels aspectes desenvolupats en aquest article és que en molts dels treballs revisats, exili i repressió són analitzats independentment l'un de l'altre. Molts, sinó tots, dels estudis sobre l'exili no inclouen el context del franquisme i la violència desencadenada en contra dels exiliats. És la meua esperança que aquest article hagi transmès, encara que sigui en una petita mesura, la ineludible relació entre exili, repressió i oblidí, de la mateixa manera que la catàstrofe d'una geografia humana estirada als seus límits per una persecució sense cap mena de sentit la qual encara avui dia afecta a la vida política espanyola.

Agraïments. M'agradaria donar les gràcies a Carles Salmurri, de *La Vanguardia*, per la seva ajuda en la cerca d'articles tant antics com recents sobre els exiliats. Transmetre també la meua gratitud als meus companys catalans de la Universitat de Girona i la Universitat Autònoma de Barcelona pel seu suport durant tots aquests anys. La investigació per aquest article ha estat possible gràcies a la beca número R2604A08 del *Social Science Humanities Research Council* de Canadà.

Bibliografia

- ALTED, Alicia (2005). *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*. Madrid: Aguilar
- AFIT (1995). *France 1939/1945*. Ministère des Anciens Combattants et Victimes de la Guerre. Alsace, France: AFIT
- ANDERSON, James M. (2003). *The Spanish Civil War. A History and Reference Guide*. Westport, Connecticut: Greenwood Press
- BALCELLS, J.M.; PÉREZ BOWIE, J.A. [eds.] (2001). *El exilio cultural de la Guerra Civil (1936-1939)*. Salamanca: Ediciones Universidad
- BARRERA, Carlos (1995). *Periodismo y Franquismo*. Barcelona: Ediciones Internacionales Universitarias
- BEEVOR, Antony (1982). *The Spanish Civil War*. London: Orbis Publishing
- BIBLIOTECA DE LA GUERRA CIVIL (1998). *La represión*. Barcelona: Folio
- BOYD, Carolyn P. (1997). *Historia Patria: Politics, History and National Identity in Spain, 1875-1975*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- CASANOVA, Julián *et al.* (2002). *Morir, matar, sobrevivir*. Barcelona: Crítica
- CISQUELLA, Georgina; ERVITI, José Luis; SOROLLA, José A. (2002). *La represión cultural en el franquismo*. Barcelona: Anagrama *EXILIO* (2002). Madrid: Fundación Pablo Iglesias

- FABER, Sebastian (2002). *Exile and Cultural Hegemony: Spanish Intellectual in Mexico, 1939-1975*. Nashville: Vanderbilt University Press
- FERRER BENIMELI, José A. (2000). "Franco y la masoneria". A: FONTANA, J. [ed.] *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica, p. 246-268
- FOLCH-SERRA, M. (2002). "The geopolitics of identity: popular literature, censorship and the Spanish media". *Identity: An International Journal of Theory and Research*, Vol. 1, No. 4, 2(2), p. 177-192
- FOLCH-SERRA, M. (1995). "The everyday aspects of nationalism: situated voices and national identity in Catalonia". *International Journal of Comparative Race & Ethnic Studies*, Vol 2, No 2, p. 35-47
- FONTANA, Josep [ed.] (2000). *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica
- FUNDACIÓN PABLO IGLESIAS (1989). *50 Aniversario del Exilio Espanol*. Madrid: Editorial Pablo Iglesias
- GONZÁLEZ AGÁPITO, J.; MARQUÉS SUREDA, M. (1996). *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans
- GUIXÉ COROMINES, Jordi (2002). *L'Europa de Franco*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- HURTADO, Victor *et al.* (1995). *Atles d'Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62
- JACKSON, Gabriel (1965). *The Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- JULIÀ, Santos [ed.] (1999). *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy
- MANENT, Albert; SOLER VINYES, Martí; MURIA, José María (2001). *Cultura y exilio catalán en México*. Zapopan, Jalisco: El Colegio de México
- NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta; ROJAS FRIEND, Antonio (1997). *Consejo de Guerra*. Madrid: Compañía Literaria
- PAYNE, S. G. (2004). *The Spanish Civil War, The Soviet Union, and Communism*. New Haven and London: Yale University Press
- PLA BRUGAT, Dolores; ORDÓÑEZ María Magdalena; FERRIZ ROURE, Teresa (1997). *El exilio catalán en México*. Zapopan, Jalisco: El Colegio de México
- PIKE, David W. (1993). *In the Service of Stalin: The Spanish Communists in Exile, 1939-1945*. Oxford: Clarendon Press
- PRESTON, Paul (1990). *The Politics of Revenge. Fascism and the Military in 20 th Century Spain*. London: Unwin
- RIBEIRO DE MENESES, F. (2001). *Franco and the Spanish Civil War*. London and New York: Routledge
- RICHARDS, Michael (1998). *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945*. Cambridge: Cambridge University Press

- RICHARDS, Michael (1996). "Civil War, Violence and the Construction of Francoism". A: Preston, P.; Mackenzie, A.L. [eds.] *The Republic Besieged: Civil War in Spain 1936-1939*. Edinburgh University Press, pp.197-239
- SANTACANA, Carles (2000). *El franquisme i els catalans*, (2na ed.) Barcelona: Afers
- VILLARROYA i FONT, J. (2002). *Desterrats. L'exili català de 1939*. Barcelona: Editorial Base